

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2023): 144-163

Klasik ve Modern Dönem Tefsir Kaynaklarında Ayetlerin Yorumlanmasında Kafkasya-Azerbaycan Coğrafyasına Dair Zikredilen Rivayetlerin Tespit ve Tahlili *

Detection and Analysis of the Rumors Mentioned About the Caucasus-Azerbaijan Geography in the Interpretation of Verses in Classical and Modern Period Tafsir Sources

Yakup Bıyıkoğlu

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Tekirdağ, Türkiye

ybiyikoglu@nku.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0759-8634>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Haziran/ June 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Temmuz/July 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2023

Atıf / Citation

Bıyıkoğlu, Yakup. "Klasik ve Modern Dönem Tefsir Kaynaklarında Ayetlerin Yorumlanmasında Kafkasya-Azerbaycan Coğrafyasına Dair Zikredilen Rivayetlerin Tespit ve Tahlili". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz/July 2023), 144-163. <https://doi.org/10.54122/umde.1310098>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTexticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTexticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yakup Bıyıkoğlu).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Lisans Bilgisi / License Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu çalışma Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: NKUBAP.09.GA.22.402 (This work was supported by Research fund of Tekirdağ Namık Kemal University. Project Number: NKUBAP.09.GA.22.402).

Öz

Bu çalışmada Kafkasya ve özellikle Güney Kafkasya'nın Azerbaycan coğrafyasına ait klasik ve modern Tefsir kaynaklarında zikredilen olay ve yerlerin tespit ve tahlili yapılmıştır. Bu konunun temellenmesi için öncelikli olarak bölge tarihi ile ilgili kaynaklar taranıp literatür tespitinde bulunulmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda Kur'ân tarihine dair kırâat ilmi ile alakalı olarak zikredilen birtakım olayların Azerbaycan bölgesinde meydana geldiği görülmüştür. Yine kaynaklarda ayetlerin tefsiri yapılırken coğrafyaya ilişkin cereyan eden birtakım hususlara da değinildiği tespit edilmiştir. Kur'ân kıssaları bağlamında kaynaklara bakıldığında Kehf sûresinde anlatılan Zülkarneyn kıssasındaki Ye'cüc ve Me'cüc'ün zulmüne karşılık bölge halkının isteği üzere Zülkarneyn'in inşa ettiği seddin yüksek ihtimalle bu coğrafyada bulunduğu görülür. Bir görüşe göre "Ashâbü'r-ress" isimli topluluğun, Azerbaycan bölgesinde yaşamış ve peygamberlerini öldürmüş bir kavim oldukları ve peygamberlerini dinlemedikleri için cezalandırıldıkları şeklinde rivâyet de mevcuttur. Ayrıca Kur'ân'da Hızır-Mûsa kıssasına bağlı olarak zikredilen "Mecmau'l-Bahreyn" ile ilgili zikredilen birtakım rivâyetler de bu bölge ile ilişkilendirilmektedir. Sonuç olarak bu çalışmada klasik ve modern dönem kaynaklar üzerinden Kafkasya-Azerbaycan bölgesinde vuku bulan olay ve mekânlara dair rivâyetler incelenmiş, söz konusu coğrafyanın Tefsir ilmi literatüründeki önemi ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İslâm Tarihi ve Coğrafyası, Kafkasya, Azerbaycan, Kıssa.

Abstract

The events and places described in classical and modern Tafsir texts related to the Azerbaijan geography of the Caucasus, particularly the South Caucasus, are identified and examined in this study. First and foremost, documents relating to the history of the region are scanned, and the literature is determined. As a result of the research, it is discovered that some of the events listed in the history of the Qur'an linked to the science of qirâ'at occurred in the Azerbaijan region. It has also been established that several geographical difficulties are stated while interpreting the verses in the commentaries on the Qur'an. When we look at the sources in the context of the kisas/stories of the Qur'an, it is seen that the great wall built by Dhul-Qarnayn at the request of the people of the region, in response to the oppression of Gog and Magog (Yājūj wa-Mājūj) in the kissa of Dhul-Qarnayn in the chapter of al-Kahf, was most likely occurred in this geography. According to one interpretation, the "Ashāb al-Rass" group was a people that resided in the Azerbaijan region and murdered their prophets before being punished for not listening to their prophets. Furthermore, several narrations regarding "Mejma' al-Bahrayn" referenced in the Qur'an depending on the kissa of (Khıdır)-Mūsā is linked to the region. In this study, the narrations concerning events and places in the Caucasus-Azerbaijan region are analyzed through classical and modern sources, and the significance of the stated geography in Tafsir literature is shown.

Keywords: Tafsir, History and Geography of Islam, Caucasus, Azerbaijan, Kissa.

Giriş

Bu çalışmada ayetler tefsir edilirken Kafkasya bölgesi ve özellikle Güney Kafkasya Azerbaycan coğrafyası ile ilgili olarak klasik İslâmî kaynaklarda zikredilen olayların ve yerlerin tespit ve tahlili yapılmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise elde edilen bu bilgilerin klasik ve modern dönemde yazılmış tefsir kaynaklarına yansımaları ortaya konacaktır.

Araştırmanın önemine gelince klasik ve modern dönemde yazılan kaynaklarda gerek Kur'ân tarihi gerekse tefsir rivâyetleri bağlamında bölgeye dair birtakım olaylara işaret edildiği görülür. Buradan hareketle bölgede cereyan eden olayların günümüz tarih ve

coğrafya ilmine dair verilerle tevafuk edip etmediği sorunu dikkatimizi celp etmiş ve bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuda başka bir araştırmanın olmayışı merakımızı daha da artırmıştır. Bu çalışma neticesinde ayetlerin yorumu ve özellikle kıssalara ilişkin olarak elde edilen ilmî bulgular Tefsir alanına önemli bir katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızın yöntemi olarak öncelikle tefsir kaynaklarında bölgeye ilişkin olayların vuku buldukları yerlerle ilgili bilgiler, kaynak tarama usulü ile tespit edilecektir. Daha sonra tefsir ve tarih kaynaklarından elde edilen bulgular derlenerek bunların tarihî hakikatler ile olan uygunluğu üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır. Sonra bunların modern dönem kaynaklarında zikredilen hususlarla örtüşüp örtüşmediği irdelenecektir.

Kapsam olarak bu makalede Kafkasya ve Azerbaycan-Ermeniye bölgesinin tarihi hakkında genel bir bilgi sunulacaktır. Sonrasında İslâm fütuhatlari bağlamında Azerbaycan bölgesi için özet malumat sunulacaktır. Yine Kur'ân tarihi bağlamında kırâatler ile alakalı bu bölgede meydana gelen hususlar ele alınacaktır. Ayrıca ayetlerin tefsiri konusunda bu bölgeye ilişkin bazı hususlara da değinilecektir. Son olarak ise araştırmanın asıl gövdesini teşkil eden bazı Kur'ân kıssalarıyla alakalı Kafkasya ve Azerbaycan bölgesiyle ilişkilendirilen olayların tahlil ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

Araştırmanın kaynaklarına gelince ayetlerin yorumlanmasında bölgeyle ilgili hususları ihtiva eden eserler ele alınacaktır. Bu süreçte öncelikli olarak klasik ve modern döneme ait tefsir kaynakları taranacaktır. Konunun temellendirilmesi için Güney Kafkasya bölgesindeki Kur'ân tarihi ve kırâatler konusunda Buhârî (öl. 256/870 ve İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî'ye (öl. 316/929) ait eserlere; yine bölge tarihi hakkında malumat vermek için de klasik döneme ait Belâzurî (öl. 279/892-893), Taberî (öl. 310/923), İbn Kesîr'in (öl. 774/1373), modern döneme dair ise Ebu'l-Kelâm Âzâd'ın telif etmiş oldukları İslâm tarihi ve coğrafyasına ilişkin kaynaklara müracaat edilecektir. Yine özellikle ayetlerin tefsiri ve Kur'ân kıssaları konusunda da tedvin dönemine ait Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) ve Taberî'nin tefsirinden son dönemde yazılan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (öl. 1942) tefsirine kadar konuya dair bilgi veren tefsir kaynakları gözden geçirilecektir. Son olarak Türkiye Diyanet Vakfı ve Milli Eğitim Bakanlığına ait İslâm Ansiklopedilerinin ilgili maddelerine başvurulacaktır.

1. Kafkasya ve Azerbaycan Tarihine Genel Bakış

Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan coğrafyasında Paleolitik devre ait olan ilk insanın yaşamı hakkındaki bulgulara, Urmiye gölünün kuzeyindeki Tamtama dağlık bölgesiyle Tebriz'in güneyindeki Sehend dağlarında bulunan mağaralarda ve açık iskân yerlerinde rastlanmıştır. Avcılık ve toplayıcılık döneminden sonra, daha çok Urmiye gölünün güney ve doğusundaki tarihi milâttan önce 6000 yıllarına kadar giden Neolitik bölgelerde tarıma dayalı yerleşik hayata başlandığı görülmüştür. Milâttan önce IV-II. binyıllarda yaşanan Kalkolitik, Bakırçağ ve Tunç devri medeniyetleri Kafkasya kültür çevresine bağlı olup bunların bir taraftan da Anadolu ve Mezopotamya ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan'da kurulan ilk devletin Manna Krallığı olduğu kaynaklarda geçmektedir. Urartular, bu devlete milâttan önce 800 yıllarında, başşehri olan Hasanlu'yu zaptetmek suretiyle son vermişlerdir. Urartular'ın yıkılmasından sonra milâttan önce VII. Yüzyılın başlarında Medler'in eline geçen Azerbaycan, milâttan önce VI. Yüzyılın ikinci yarısında Pers İmparatorluğu'nun (Ahemeniler) topraklarına katılmıştır.¹ Manna Krallığı'ndan sonra Azerbaycan'da kurulmuş ikinci müstakil devlet olan Atropatene Krallığı milâttan önce 220 yılında Selefkî Hükümdarı III. Antiokhos'un yaptığı bir antlaşmayla devlet haline getirilmiş,² daha sonra da sırasıyla Ermenilere ve Romalılara bağlanan toprakları, Romalılar'la Parthlar arasında el değiştiren bir tampon bölge vasfını almıştır. Milâttan sonra 227 yılında İran'da Parthlar'dan sonra kurulan Sâsânîler Azerbaycan'ı tamamen ele geçirerek başşehri Erdebil olan bir eyalet haline getirmişlerdir. Böylece Atropatene'nin eski başşehri Gazaka'ya da (Gezna, Cenze) çok büyük bir ateşgede yaptırılarak burası Zerdüştiliğin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. VI. ve VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsânî savaşlarına sahne olan ve birkaç defa el değiştiren Azerbaycan, İslâm fütuhâtından önce son olarak 624'te Bizans İmparatoru Herakleios tarafından ele geçirilmiştir.³

2. İslam Tarihi ve Fetihler Açısından Bölgeye Bakış

Güney Kafkasya bölgesine ilk olarak Hz. Ömer döneminde fütuhât yapıldığı söylenmektedir. Buradan hareketle kaynaklara göre Azerbaycan, Hz. Ömer zamanında 642'de

¹ Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/318.

² Daha sonraları Grekçe'de Antropatane verilen bu devlet ismi değişiklikler göstererek Azerbaycan'a dönüştürülmüştür. Bk. Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 1.

³ Bunyatov, "Azerbaycan", 4/318. Azerbaycan tarihine dair detaylı bilgi için bk. Zeki Velidî Togan, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2/91-118.

fethedilmiştir⁴ Daha sonraları Hz. Osman, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker yerleştirmiş ve İslâmiyet'in yayılması için yoğun bir gayret göstermiştir. Hz. Ali'nin Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays el-Kindî, Erdebil'de bir cami yaptırmıştır. Emevîler devrinde Azerbaycan, Kafkaslardaki fetih harekâtı için bir üs olarak kullanılmıştır. Abbâsîler zamanında bölge, başta Bâbek el-Hürremî tarafından başlatılan başkaldırı olmak üzere birtakım tehlikeli isyanlara sahne olmuş ve bunlar güçlkle bastırılabilmiştir.⁵ İslâmî dönemde bölgedeki ticaret hacmi gelişmiş ve şehirler önemli birer ticaret merkezi haline gelmiştir. Daha sonra bölge zenginleşmiş ve buraya Arap nüfusu yerleştirilmeye başlamıştır. Bu iskân politikasını IX. Asır tarihçilerinden Belâzurî şöyle anlatır:

“Önden giden Araplar Azerbaycan'a yerleşince Kûfe, Basra ve Şam'dan kendi kabilelerini buraya nakletmişler, bunlardan her kabile de bu bölgede kendileri için toprak edinmişlerdir. Bazıları Acemlerden toprak satın almıştır. Köyler de korumaları için Müslümanlara verilmiştir. Buraların halkı da Müslümanların çalıştırdıkları çiftçiler olmuştur.”⁶

Daha sonra Abbâsî Devleti'nin zayıflaması sonucu Azerbaycan'da sırayla Şirvanşahlar (799-1656), Sâcoğulları (879-930), Revvâdîler (X. yüzyılın başları-1071), Sellârîler (916-1090), Şeddâdîler (951-1075) ve Ahmedîlîler (1108-1227) gibi mahallî hânedanlar kurulmuştur.⁷ Bu hânedanlıklar, XI. Yüzyılda Çağrı Bey ve ardından da Tuğrul Bey önderliğinde yapılan Selçuklu harekâtına kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.⁸

⁴ Hz. Ömer'e mektup yazarak mevcut durumu bildiren Bükeyr, ordusuyla daha ileri gitmek için kendisinden izin istemiştir. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 4/153-154; Ebu'l-Hasen İzzüddin Ali Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 2/429; Daha sonraları Hz. Ömer, Azerbaycan'ın tüm topraklarını Utbe b. Ferkad'ın idaresine bırakmış bu hususta Azerbaycan halkına mektupla malumat vermiştir. Bk. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/429; Bu mektubun içeriği konusunda bk. Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, 4/155; Azerbaycan'ın fethine dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Bunyatov, “Azerbaycan”, 4/319; Ayrıca Hz. Ömer dönemi Azerbaycan'ın fethi ve fethihte görevlendirilen komutanlar hakkında bk. Dadash Mutallimov, “Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarında Düzenlenen Feth Hareketleri ve Meşhur Komutanları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 14/79 (2021), 22-25.

⁵ Bunyatov, “Azerbaycan”, 4/319. Yine bu konuda bk. Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, 2.

⁶ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân* (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 320-321.

⁷ Bunyatov, “Azerbaycan”, 4/319.

⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, “İslâm Coğrafyasına Göre Azerbaycan”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 8/38 (2015), 335. Yine bölgeye dair Selçuklu harekâtına kadar tarihî-coğrafi süreç ve burada bulunan şehirlerin özellikleri konusunda bk. Aydoğmuşoğlu, “İslâm Coğrafyasına Göre Azerbaycan”, 334-338. Selçuklu harekâtı sonrasında Azerbaycan, büyük bir Türk göçünün Anadolu'ya sevk edilmesine vesile olan bir köprü vazifesi görmüştür. Dolayısıyla 1080 yıllarında Azerbaycan'dan Anadolu'ya yapılan Türk göçü önemsenecek oranda yüksektir. Bk. Osman Turan, *Selçuklular Döneminde Türkiye* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002), 37, 56.

3. Kur'ân Tarihi ve Bazı Ayetlerin Tefsiri Bağlamında Azerbaycan Coğrafyasına Dair Kaynaklarda Zikredilen Hususlar

3.1. Kur'ân Tarihi Açısından Bölgeye İlişkin Hususalar

Klasik dönem kaynaklarda Kur'ân tarihi ve kültürü bağlamında bu coğrafyada cereyan eden birtakım şahıs ve olaylara işaret edildiği görülmektedir. Bunlar, Mushaf oluşum tarihi sürecinde cereyan eden kırâat ile ilgili hususlar olarak ele alınabilir.

Kur'ân tarihi alanına ait olan kırâat ilmine dair zikredilen birtakım olayların, Kafkas ve güney kısmı olarak Azerbaycan ve Ermeniye bölgesinde meydana geldiği kaynaklarında zikredilmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Hz. Ebu Bekir (r.a) Kur'ân'ı derleyip iki kapak arasına getirdikten sonra Mekke ve Medine dışında bir takım kırâat farklılıkları zuhur ettiği görülmüştür. Bölgeyle alakalı bu husus, iki farklı rivâyette şöyle nakledilir:

a- Hz. Osman dönemi Kur'ân'ın çoğaltılması sonrasında Medine ve dışında tayin edilen Kur'ân muallimlerinden biri, öğrencilerine bir zatın kırâatını, diğeri de başkasının kırâatını öğretiyordu. Dolayısıyla öğrencileri arasında ciddi bir ihtilaf çıkınca durum hocalarına intikal ettiriliyordu. Hatta bu sorun İslâm devletinin merkezi Medine'ye intikal edince Hz. Osman (r.a) durumun vahametine binaen bir hutbe irâd ederek bu hususta mütehasıs olanların bir araya gelip bir imam Mushaf'ı yazmasını emretti.⁹

b- Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarında Azerbaycan ve Ermeniye bölgesinin fethi için seferde bulunan çeşitli gruplar arasında kırâat ihtilafları ortaya çıkmıştı. Bu bölgenin valisi konumunda olan Huzeyfe b. Yemân (öl. 36/656), İbn Mesûd'un (öl. 32/652-53) kırâatını esas alan Kûfeliler ile Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin (öl. 42/662-63) kırâatını esas alan Basralılar arasında kırâat tartışmalarına tanık olunca endişeye kapıldı ve sefer dönüşü durumu halifeye arz etti.¹⁰ Bu hususta Hz. Osman ile Huzeyfe b. Yemân arasında geçen diyalog kaynaklarda şöyle nakledilir:

“Ey Müminlerin emiri! Kalk da şu ümmeti Yahudi ve Hıristiyanların kitaplarındaki tahrifat durumuna düşmekten kurtar ve durumun çaresine bak' dedi. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Hafsa'dan yanındaki iki kapak arasında derlenen Mushaf'ı göndermesini talep etti; Mushaf'ın çoğaltması işleminden sonra da bunun kendisine iade edileceğini söyledi.

⁹ Ebû Bekr Abdillâh İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, thk. Muhibbuddin Abdussübân Vâiz, (Beyrût: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 2002) 203-204.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 3 (No. 4987); İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, 195-196, 200-201.

Daha sonra Mushaf gelir gelmez Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit başkanlığında Abdullah b. ez-Zübeyr, Amr b. Saîd b. el-Âs ve Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm'ı çağırarak Kur'ân'ı istinsah etme (çoğaltma) görevini kendilerine emretti. Bunun üzerine bunlar da Kur'ân'ı çoğalttılar..."¹¹

Bu tartışmalara dair farklı varyant ile nakledilen rivâyeti Taberî şöyle anlatır: "Huzeyfe b. Yemân, Ermeniyye savaşı Medine'ye dönüşü daha evine uğramadan Hz. Osman'ın yanına gelerek ona: 'Ey Müminlerin emiri! İnsanları kurtar.' O da: 'ne oldu?' dedi. Bunun üzerine Huzeyfe b. Yemân da bu durumu ona: 'Ermenistan'ın fethi esnasında Iraklılar ile Şamlılar düşmana karşı beraber çarpışıyorlardı. Bu esnada Şamlılar Übey b. Ka'b'ın kırâatını okuyor, Iraklılar da onları tekfir ediyordu. Yine Iraklılar, İbn Mes'ûd'un kırâatını okuyor, Şamlılar da onları tekfir ediyordu...' şeklinde haber verdi". Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) bu bölgeye ait kırâat şekillerinden bahsederek Azerbaycan ehli, lafızları zammenin işmâmı ile okurken, çoğu bölgenin de kesrenin işmâmı ile okuduğunu söyler.¹²

Kur'ân tarihi bağlamında bu rivayetlere bakıldığında Mushaf'ın çoğaltılmasına ilişkin iki rivayetin geçtiği yerin Güney Kafkasya bölgesiyle alakalı olduğu görülmektedir. Zira Huzeyfe b. Yemân'ın Kur'ân-ı Kerîm'in okunuşuna dair kırâat ihtilafları için halifeye böyle bir teklifte bulunması, onun bu coğrafyada okunan farklı kırâatlere dair birtakım endişeleri sonucunda olmuştur. Sonra bu bilgiler, Kur'ân Tarihi ve Kırâat ilmi bağlamında tefsir ve hadis kaynaklarına derçedilmiştir.

3.2. Ayetlerin Tefsiri Açısından Bölge ile Alakalı Hususlar

Klasik ve modern dönem tefsirlerde ayetlerin izahı yapılırken az da olsa bölgeye dair birtakım hususlara rastlamak mümkündür. Şöyle ki Gâşiye sûresi 16. ayetin yorumunda "مَبْنُوتَةٌ/serilmiş değerli halılar" ibaresinin tefsirinde İbn Âşûr (öl. 1284/1868) burada vafedilen halıların yününün Azerbaycan'ın yumuşak yününden yapıldığını ve bu yünün de Azerbaycan bölgesinde meşhur ve marûf olduğundan bahseder. Yine müfessir, "ez-Zerbiyye" lafzının Azerbaycan, Fars ve Buhara şehirlerine nispet edildiğini "ز" ve "ز" harflerinin farklı

¹¹ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; krş. İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, 195-196; Ebû Kılâbe'den nakledilen bu rivâyetin bir bölümü için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/62.

¹² Bu rivâyetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/60; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 1/56.

dillerdeki kullanım durumlarına göre ibdâl kaidelerinden hareketle kelimenin asıllarının Zerbiyye (زَرْبِيَّة) veya Ezrebiyye (أَذْرَبِيَّة) şeklinde olduğunu söyler.¹³

Kurtubî (öl. 671/1273), Bakara sûresi 219. ayetini tefsir ederken Hz. Osman'ın hilâfeti devrinde İran taraflarında yapılan bir savaş sırasında Şair Sahabî Ebû Mihcen'in (öl. 30/650) şehit edildiğinden veya eceliyle öldüğünden bahseder. Sonra da onun kabrinin Azerbaycan veya Hazar denizinin güneydoğusunda kadim bir şehir olan Cürçân'da bir yerde olduğuna dair rivâyeti nakleder.¹⁴ Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki Ebû Mihcen'in vefat edişine dair kesin bilgi yoktur.¹⁵

4. Kur'ân Kıssaları Bağlamında Bölgeye Dair Zikredilen Olaylar

Bu bölümde Kur'ân kıssaları bağlamında tefsir kaynaklarında Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan bölgesine dair zikredilen yer ve olaylar ele alınacaktır. Tespit edebildiğimiz ölçüde bu bölgeye ait yerlerle ilişkilendirilen Kur'ân kıssalarını, Hızır-Mûsa (Mecmau'l-Bahreyn-Karye), Ashâbu'r-Ress ve Zülkarneyn seddi başlıkları altında toplamak mümkündür.

4.1. Hızır-Mûsa Kıssası (Mecmau'l-Bahreyn-Karye)

Kur'ân'da Kehf sûresi'nde Hızır-Mûsa kıssasında zikredilen ve “iki denizin birleştiği yer” anlamına gelen *Mecmau'l-Bahreyn* (مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ) isimli yerin bu Güney Kafkasya bölgesinde olduğuna dair rivâyetler kaynaklarda yer almaktadır. Şöyle ki bu yer Kur'ân'da: “*Hani Musa, beraberindeki gence şöyle demişti: ‘İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim’*”¹⁶ şeklinde zikredilmektedir. Bu yerin neresi olduğu hususunda farklı görüşler bulunmakta olup¹⁷ tedvin dönemi müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân, buranın Azerbaycan'ın ötesinde bir yer olduğunu, mesafe olarak varış süresinin de sekiz yıla tekabül ettiğini söyler.¹⁸ Taberî de bu yerin Fars denizi ile Rûm denizinin birleştiği noktada oluşuna işaret eder. Zira ona göre Rûm denizi Doğu yönünde ve Fars denizi de Batı cihetinde bulunmaktadır. Yine o, buraya Muhammed b. Ka'b'dan rivayetle “Tanca” dendiğini de nakleder.¹⁹

¹³ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrût: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 30/302-303.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdunî (Kahire: Dâru Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 3/56-57; yine Kurtubî, Nisâ sûresi 101. ayeti yorumlarken İbn Ömer'in Azerbaycan'da altı ay civarı ikamet ettiği hususunda nakilde bulunur. Bk. Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/358.

¹⁵ Mehmet Talu, “Ebû Mihcen eş-Sekafi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/188.

¹⁶ “وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتْنِهِ لَآ آتِيخُ حَتَّىٰ أَتِلِّغَ مَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْكِي حَقْبًا” (el-Kehf 18/60)

¹⁷ Bu konudaki ihtilafli görüşler için bk. Celal Kırca, “Mecmau'l-Bahreyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/256.

¹⁸ Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şahate (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002), 2/592.

¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/308-309.

Daha sonraları yazılan tefsirlerde ise dönemin malumatından da faydalanılarak ayrıntılı bilgi verildiği, zikredilen bu yerin büyük bir kara parçası olduğu, kuzeyde büyük bir denizden (okyanus) başlayarak Azerbaycan'ın güney arka kısmında bulunan Fars topraklarına varan bir alana tekabül ettiği zikredilmektedir. Bu uzanan kolun dayandığı yer ise kara kıtasında iki denizin birleştiği yer olup bu alana *Mecmau'l-Bahreyn* denmektedir.²⁰ Dolayısıyla bu yerin Azerbaycan'ın arkasında Fars topraklarında kuzeyden güney yönünde Okyanus'a kadar varan bir kol olduğuna işaret edilmektedir.²¹ Günümüz müfessirlerinden Elmalılı da buranın, Azerbaycan bölgesinde “Ress ve Kür” nehirlerinin birleşimi (kanaatimizce bunlar günümüz Aras ve Kura nehirleri olabilir), İstanbul boğazı, hatta acı tatlı iki nehrin birleşimi olabileceği şeklindeki klasik tefsir anlayışına bağlı görüşleri nakleder. Sonra *Mecmau'l-Bahreyn* ifadesinde bazı müfessirlerin lafız olarak yanıldıklarını, buranın iki deniz değil de kara kıtası olarak dikkate alınabileceğini, vaki olarak da mezkûr mekânın bir kara uzantısı olduğuna dikkat çeker. Binaenaleyh ona göre Bahreyn de böyle olup “beldeler topluluğu” anlamında Bahreyn de Hint okyanusu sahilinde Basra ile Umman arasında pek çok şehrin birleşimi olan bir yerin ismidir. Binaenaleyh o, *Mecmau'l-Bahreyn*'in, Bahreyn kıtasının toplamı ya da bölgeye ait yerleşim olan yer(ler)in olabileceğini, dolayısıyla bu yerin özel anlamda ele alınmasının daha doğru olacağını, Hz. Mûsâ'nın da Medyen dönüşünde buraya uğrayabilmesinin de uzak bir ihtimal olmayacağını söyler. Hatta ona göre tefsirciler, buna muarız bir beyan ortaya koymamışlardır.²²

Yine Hızır-Mûsa kıssası bağlamında Kur'ân'da zikredildiği üzere içinde Hz. Hızır'ın (a.s) düzelttiği yıkılacak duvarın bulunduğu “karye/şehir” isimli mekânın Azerbaycan'da olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Zira bu durum ayette: “*Yine yola koyuldular. Nihayet bir köy/şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak buranın halkı onları misafir etmekten kaçındı. Derken orada yıkılmak üzere duran bir duvarla karşılaştılar, o hemen onu doğrulttu. Musa: ‘Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın’ dedi*”²³ şeklinde zikredilir. Bu kentin (karye) halkı en cimri ve sema ehline en uzak bir yer olduğu; bir görüşe göre ise buranın Antakya olduğu rivâyet edilmiştir. Yine bazılarına göre buranın “Burka”, birtakım kimselere göre de “Endülüs Yarımadası” olduğu söylenmiştir. Ayrıca Ebu Hureyre'den nakille

²⁰ Ebû Muhamed Abdulhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/527; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/9.

²¹ İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/527.

²² Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 5/3257-3258; Bu hususta coğrafya kaynaklarında net bir bilgiye ulaşamamak da Kur'ân atlasına dair eserlerde haritada buranın Ürdün Deniz'i (Eyle, Akabe) olduğuna işaret edilmektedir. Bk. Ömer Dumlu-Rıza Savaş, *Kur'an Atlası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 211-212.

²³ el-Kehf 18/77.

bu mahallin yeşil bir ada olduğu da nakledilir. Son olarak bazı kaynaklarda burasının Azerbaycan'a ait "Havrân" isminde bir nahiyeye olduğu nakledilmiştir.²⁴ Kurtubî ise bu köyün yeşil bir yer olduğunu, burasının da Azerbaycan'a ait "Bâcırvân" adında bir nahiyenin ismi olduğunu söyler.²⁵

4.2. Ashâbü'r-Res

Kur'ân'da "Ashâb-ı Res" ile ilgili kıssa anlatımları, Furkân ve Kâf sûrelerinde zikredilir. Öncelikle Kur'ân'ın bu topluluk hakkındaki anlatımlarını verecek olursak bu hususta ayetlerde şöyle buyrulur:

*"Ad kavmini, Semûd kavmini, Res halkını ve bunlar arasındaki birçok nesilleri de an. Onların her birini bilinen örneklerle uyarıp hepsini helak ettik."*²⁶

*"Bunlardan önce Nuh kavmi, Res halkı ve Semûdlular da yalanlamıştı."*²⁷

"الرَّسُّ", sözlükte "herhangi bir kuyu, etrafı örülmemiş kuyu, çukur yer ve maden ocağı gibi anlamlara gelir.²⁸ Tarihte yaşayan ve inkârları sebebiyle helak olup tarihten silinen Ashâb-ı Res de kuyu halkı olarak nitelenen bir kavimdir. Bunların kimler olduğu, nerede ve ne zaman yaşadıkları net olmamakla beraber, haklarında tefsir kitaplarında pek çok rivâyet mevcuttur. Ashâb-ı Res'in vasıflarını kısaca özetleyecek olursak bir görüşe göre bu terkip, Yâsin sûresinde zikredilen Ashâb-ı Karye'nin diğer bir ismidir. Başka bir rivâyete göre de bunların Şuayb Peygamber'in kavmi oldukları, onu dinlemedikleri için cezalandırıldıkları nakledilir.²⁹ Yine Taberî, bu kavmin Semûd kavminin devamı veya "Ashâbu'l-Uhdûd" ile aynı olabileceğini nakleder.³⁰ Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki Âlûsî, İbn Abbas'a isnat edilen Ashâbu'r-Res'in Semûd kavmi olduğuna dair rivâyeti, el-Furkân sûresinin 38. ayetindeki isimlerin ayrı ve farklı olarak zikredilmesinden hareketle uygun bulmamıştır.³¹

Yaşadıkları yerler olarak nakledilen bilgilerde Suudi Arabistan'ın doğusunda Yemâme'de "Felc" adında bir köy, Semûd ülkesinde güzel bir belde, Azerbaycan veya Kuzey Kafkasya'da "er-Rân" adında bir bölge ve Hadremevt'te bir yerleşim birimi şeklinde isimler

²⁴ İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/533.

²⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/24.

²⁶ el-Furkân 25/38-39.

²⁷ Kâf 50/12.

²⁸ Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdır, 1414/1993), 6/98.

²⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/32; Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrût: İhyâu't-Türâsi'l-Arâbi, ts.), 19/19-20.

³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/269-270.

³¹ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 19/19.

geçmektedir.³² Bu görüşlerin hepsi de muhtemel gözükebilir, ancak bu kavmin öldürdükleri peygamberin isminin bilinmeyişi hangi bölgeye ait olduklarının tespitini zorlaştırmaktadır.

İbn Abbas'a göre "Ashâbü'r-r-Res" isimli topluluğun Azerbaycan bölgesinde yaşamış ve peygamberlerini öldürmüş bir kavim olduğu rivâyet edilir. Bu rivâyete göre yaşadıkları yere ait ağaçların ve ekinlerinin kuruduğu, halkın açlık ve susuzluktan vefat ettikleri nakledilir.³³ Dolayısıyla Res, Azerbaycan'da bir kuyunun adı olup³⁴ Kurtubî, Vehb b. Münebbih'ten (öl. 114/732) nakille bunların kuyu ehli olduklarını, hayvancılık ile uğraştıkları için "Ashâb-ı Mevâşi" şeklinde isimlendirildiklerini ve inanç bağlamında da putperest bir topluluk olduklarını söyler.³⁵

Sa'lebî (öl. 427/1035) Güney Kafkasya'nın Azerbaycan bölgesi bağlamında söz konusu kavmin bulunduğu coğrafyayı ve bu dönemin bölgesine dair inanışları şöyle anlatır:

"Burada başka bir topluluk olan nehir sahibi "Res" şeklinde isimlendirilen bir kavim bulunup kendilerine peygamberler gelmiş, ancak bunlar peygamberlerini öldürmüşlerdir. Kendilerine nispet edilen bu nehir, Azerbaycan ve Ermenistan arasını ikiye ayıran bir sınır konumunda idi. Bu dönemde nehrin arka kısmı olan Ermeni hattında olanlar, Ermeni halkı olup bunlar puta taparlardı, nehrin ön tarafında olanlar ise Azerbaycan halkı olup bunlar da ateşe taparlardı."³⁶

Modern dönem tefsirler bağlamında İbn Âşûr'a göre "Res", Azerbaycan'da bir vadidir. Dolayısıyla burada "er-Rân" adında bir nehir olup Cürcân gölüne dökülür.³⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da benzer ifadeleri kullanarak "Res" tabirinin örülmemiş bir kuyu anlamına geldiğini söyler. İbn Ebi'l-İshâk'ı (öl. 117/735) da kaynak vererek Kur'an'daki bu lafzın kuyu anlamında olduğunu nakleder. Elmalılı, farklı rivâyetleri verse de bu kavmin Semûd kavmi olmayacağını, zira lafızlar arasında atıfların bulunduğunu, dolayısıyla durumun bu kavme işaret ettiği düşüncesine imkân tanımadığını söyler. O, diğer ihtimalleri

³² İçi taşla doldurulmuş kuyu ve kendilerine gönderilen peygamberi kuyuya attıkları için bu isimle anıldıkları ve bu kavmin yaşadıkları muhtemel yer hakkında bk. Dumlulu-Savaş, *Kur'an Atlası*, 277-278; Kavim hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Ashâbü'r-Res", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/469.

³³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 13/32.

³⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.) 4/145; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), 8/107; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 6/101.

³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 13/32; krş. Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 24/459.

³⁶ Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 7/137.

³⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/28; Kadim coğrafya bilgisine bakıldığında kuzey cihetteki Deylem topraklarında diğer denizler ile irtibatı kesilmiş başka bir deniz daha vardır ve buna, Bahr-ı Gürcan Bahr-ı Taberistan (Hazar Denizi) denir. Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 221.

sunduktan sonra son cihette meseleyi Azerbaycan vadisine getirir. Onun bu bölgeye dair uzun uzadıya söylemleri şöyle özetlenebilir:

“Ayette geçen “Res”, Azerbaycan vadisidir. Azerbaycan’da burası sınır olup ötesine “Mâverây-ı Res” denilmektedir. Mezkûr vadi üzeri olan “Erran” da bin şehir vardı. Allah Teâla buraya Hz. Mûsa namında bir peygamber gönderdi ve halkını imana davet etti. Onlar da onu yalanlayıp inkâr ettiler ve ona karşı isyan çıkardılar. Sonra onlar, dağın altında kalarak helak oldular. Res nehrinin başlangıcı, Kalikalâ’dan başlar, Erran’a, Versan’a, Mecma’ya uğrar. Bu bölgede “Kür” ile birleşir ki ikisinin arasında “Beylekan” şehri vardır. Sonra “Res” ve “Kür” nehri birlikte Cürçân denizine dökülür. Bu vadi acayip ve güzel olup nehrinde balığın pek çok çeşidi bulunur. “Şurimâhi” isimli balık da bu yere mahsustur. Velhasıl bu geniş alanda beş bin kadar beldeden bahsedilir ki bunların çoğu harap vaziyettedir. Mahaldeki köy ve şehir halkına “Ashabu’r-Res” denilir ki nehirle alakalı oldukları için kavim hakkında Hz. Davûd’un (as) katlettiği Câlut ordusu da denilmiştir”.³⁸

Sonuç olarak söz konusu kavimle ilgili olarak bildiğimiz şey, iman etmemeleri sebebiyle helak edilmiş olmalarıdır. Fahreddin er-Râzî’nin de dediği gibi Ashâbü’r- Res’in kimler olabileceği hususunda ileri sürülen rivâyetler, Kur’ân-ı Kerîm’le ve senedi sağlam bir haberle desteklenmiş değildir. Zira Kur’ân kıssalarla ilgili olarak yer ve zamana dair teferruata girmez. Bunlar hakkında bilinebilen tek şey, küfür ve imansızlıkları sebebiyle Allah’ın helâk ettiği bir topluluk olmalarıdır.³⁹ Ancak Elmalılı’nın “Ashâbü’r- Res” kavmine dair bu bölgeye işaret etmesi klasik ve modern dönem kaynaklar bağlamında bu kavmin, bugünkü Güney Kafkasya’daki Azerbaycan ve Ermenistan coğrafyasında yaşadıkları savını güçlendirmektedir.

4.3. Zülkarneyn Seddi

Kur’ân-ı Kerîm’de haber verildiğine göre Zülkarneyn (a.s.) iki seferden sonra üçüncü kez sefere çıkar.⁴⁰ Ancak ayetlerde bu seferin hangi yönde olduğu belirtilmez. Fahreddin er-Râzî’ye göre Hz. Zülkarneyn’in kuzey yönüne yaptığı üçüncü seferi büyük olasılıkla güneyden kuzeye doğru olmuştur. Hatta üçüncü seferin bu cihette oluşunu Kur’ân nazmının da teyit ettiği zikredilir.⁴¹ Ayette bu son sefer: “*Sonra yine bir yol tuttu. Nihayet iki dağın arasına*

³⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3587-3589.

³⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 24/460.

⁴⁰ Bk. el-Kehf 18/86, 90, 93.

⁴¹ Ahmed ez-Zebîdî, *Tecrid-i sarîh*, çev. Kamil Mirasoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971), 9/100.

*ulaştığında bunların ötesinde nerede ise hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu*⁴² şeklinde anlatılmaktadır. Burada “nerede ise sözü anlamayan bir kavim buldu” ibaresine, onların farklı bir lisan üzere meramını anlatamayan şeklinde mana verilmesi daha doğru olacaktır. Zira Hz. Zülkarneyn’in karşılaştığı bu kavim, kendi dillerinden başkasını bilmediklerinden dolayı onun sözlerini anlamıyor veya bu anlamda anlatamıyorlardı.

Hz. Zülkarneyn’in üçüncü seferi ve bu esnada iki dağ arasına inşa ettiği set hakkında farklı izahlara yer verilmiştir. Bu seferin hangi coğrafyaya düzenlendiği hususunda genellikle kuzeye işaret edilmiş, bu bağlamda özelde Ermenistan, Azerbaycan veya genel olarak Kafkasya bölgesi gibi yer isimlerinden bahsedilmiştir⁴³.

el-Kehf sûresi 94-97. ayetlerde geçen Zülkarneyn kıssasında zikredilen Ye’cûc ve Me’cûc’ün zulmü karşısında, bölge halkının isteği üzere Hz. Zülkarneyn’in inşa ettiği seddin bu coğrafyada bulunduğu kaynaklarda zikredilir. Seddin inşasının talebi, yapım süreci, mahiyeti ve akıbeti el-Kehf sûresi 94-97. ayetlerde şu şekilde haber verilir:

"Dediler ki: 'Ey Zülkarneyn! Ye'cûc ve Me'cûc (adlı kavimler) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi?'" "Zülkarneyn, "Rabbimin bana verdiği (imkân ve kudret, sizin vereceğiniz vergiden) daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım" dedi". "O: 'Bana (yeterince) demir madeni getirin' dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu (dağlarla) bir hizaya getirince, 'körükleyin!' dedi. Demiri eritip kor (gibi) yapınca da 'bana erimiş bakır getirin, bunun üzerine boşaltayım' dedi. "Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler."⁴⁴

Bu iki seddin, genel bir ifade ile göğe yükselen iki dağın arasında; arkasında deniz önünde şehirlerin bulunduğu Türk topraklarının bittiği ve devamında ise Ermeniyeye topraklarının başladığı bir yerde söylenece de⁴⁵ İbn Abbas’a göre arasında set bulunan iki dağın bulunduğu bu bölge, Ermeniyeye ve Azerbaycan taraflarında/arasında bir coğrafyada bulunmaktadır. Yine başka bir görüşe göre burası, Türk beldelerinin ötesinde bir yerdedir.⁴⁶ Yine Mâverdî’ye (öl. 450/1058) göre burası, Azerbaycan ve Ermeniyeye arasında bir yer olup

⁴² “حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السُّدْنَيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا” (el-Kehf 18/93)

⁴³ Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/566.

⁴⁴ el-Kehf 18/94-97.

⁴⁵ Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali Muhammed ibnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1422/2001), 3/108.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/102; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/541; Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmî'l-Kur'ân*, 11/55.

Türklerin doğu cihetinden bu bölgeye gelebilmeleri için kullandıkları bir noktadır.⁴⁷ Fahreddin er-Râzî de buranın kuzeyde bir yer olduğunu, burada Ermeniye ve Azerbaycan arasında iki dağ olup, buradan Türk topraklarına geçidin bulunduğunu söyler.⁴⁸ Ebû Hayyân'ın (öl. 745/1344) naklettiğine göre benzer olarak başka bir rivâyet varyantında ise bu iki dağın arkası ve önünde Türklerin, Ermenistan ve Azerbaycan'a ulaştığı geçitten bahsedilir. Yine bu bölgedeki Türk şehirlerin ötesin iki dağ olduğu da rivâyet edilir.⁴⁹

Beyzâvî (öl. 685/1286) ise bu seddin, Ermeniye ve Azerbaycan arasında bir yerde olduğuna dair rivayeti vermekle beraber farklı düşünce olarak burasının Kafkasya'da daha kuzeyde iki yüksek dağın arasında olduğuna işaret eder. Zira ona göre Kafkasya'nın kuzey son hattını Türk topraklarından kesen/ayıran ve arkasında azgın ve zalim bir topluluk olan Ye'cûc ve Me'cûc bulunmakta olup burada geçidi zorlaştıran yalçın/sarp iki dağ vardır.⁵⁰ Seddin arkasındaki kavmin kim olduğu hususuna gelince, İbn Abbas'tan rivâyetle bunların Kafkasya coğrafyasında Ermenistan ve Azerbaycan'daki iki seddin arkasında sözden anlamayan, zalim vasfını taşıyan Yecûc ve Me'cûc adında bir kavim oldukları nakledilir.⁵¹

Modern dönem müfessirlerinden İbn Âşûr (öl. 1284/1868), Zülkarneyn Seddi'nin Ermeniye ve Azerbaycan arasında olduğunu bildirir. Ancak seddin buradaki konumu ve mahiyeti konusunda detay vermez.⁵² Muhammed Ali es-Sâbûnî (öl. 2021), bu seddin Azerbaycan ve Ermenistan bölgesine geçit veren Türklerin geçtiği yolda oluşundan bahseder. Zira onun belirttiğine göre burası coğrafî olarak iki büyük engeli olan ve ulaşımı zor bir bölgedir.⁵³

Bu hususta genel bir değerlendirme yapılacak olursa Hz. Zülkarneyn'in bölge halkıyla inşa ettiği seddin nerede olduğu ve hangi coğrafyada inşa edildiğine dair Kur'ân'da bir bilgi yoktur. Ancak klasik ve modern dönem kaynaklara bakıldığında Hz. Zülkarneyn'nin fesatçı ve saldırgan topluluk olan Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı demir kütleleri ve bakırı eriterek sağlam olarak inşa ettiği seddin nerede olduğuna dair pek çok görüşlere dair rivâyetlere rastlamak mümkündür. Bu meyanda klasik döneme dair kaynaklarda seddin bulunduğu bölge için Ermenistan, Azerbaycan veya genel olarak Kafkasya bölgesi gibi yer adları da zikredilmiştir.

⁴⁷ Mâverdü, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3/341.

⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/498.

⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 7/224.

⁵⁰ Nâsuruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (İstanbul: Dersaadet, ts.), 2/ 22.

⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 6/193. Zemahşerî de bu sözden anlamayan dağın arkasındaki kavmin, başka dilde konuşan Türkler olduğunu söyler. Bk. Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hekâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 2/696.

⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 16/31.

⁵³ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetu't-tefâsir*, (Beyrût: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 2/205.

Nitekim Müfessir Zemahşerî (öl. 583/1144) ve Ebüssuûd da (öl. 982/1574) buranın, Azerbaycan ve Ermenistan bölgesi değil de Kuzey Kafkasların doğu kısmında iki dağ arasında bir yerde ve yerleşim sınırı olarak Türk yurdunun sona erdiği bölgede olma ihtimaline dikkat çeker.⁵⁴ Son dönem yazılan kaynaklara bakıldığında ise Hz. Zülkarneyn'in kuzeye ulaşarak seddi inşa ettiği dağlık bölgedeki bu yerin, Hazar Denizi'nden Dağıstan ve Karadeniz'e uzanan sıra dağlar arasında eski adıyla Bâbu'l-Ebvâb, Türkçe kaynaklarda ise "Demirkapı Bölgesi" olarak isimlendirilen coğrafyada bulunmasının daha muhtemel olabileceği zikredilir.⁵⁵

Zülkarneyn Seddi'nin yapıldığı yer hakkında farklı görüşler olsa da⁵⁶ modern dönem tefsirlere nispetle galip kabul edilen görüşe göre bu seddin inşa edildiği yere dair Kafkasya bölgesine işaret edilir. Ancak seddin lokal olarak bulunduğu yer konusunda aynı bölgede olması nedeniyle birbirleriyle karıştırılan Derbend ve Daryal geçitleri üzerinde durulur.⁵⁷ Mamafih Hz. Zülkarneyn hakkında önemli çalışmaları olan son dönem düşünürlerden Ebü'l-Kelâm Âzâd'a göre bu set, Türkçede "Demirkapı" olarak isimlendirilen Derbend'de değil de Kafkasya'yı iki ana bölgeye ayıran Daryal Geçidi'nde bulunmaktadır. Daryal Geçidi'nin, Kur'ân'ın bu husustaki tasvirlerle benzer olarak Kuzeyde Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunan sıradağlar bünyesinde oluşundan ve ordunun geçemeyeceği şekilde doğal bir bölgede bulunuşundan bahsedilmektedir. Zira Ebü'l-Kelâm Âzâd'a göre bu bölgede yüksek iki dağın arasını ayıran ve derin vadide demirden inşa edilmiş bir set mevcuttur. Daryal Geçidi ve üzerinde bulunan set, eski Ermeni Kitabelerinde "Koreş Geçidi" şeklinde zikredilmektedir.⁵⁸ Yine bu meyanda Mevdûdî de Hazar Denizi ile Karadeniz arasında doğal engel olarak büyük sıradağlar bünyesinde geçit vermeyen iki yüksek dağ arasında bir seddin inşa edildiğini hatırlatır. Bu sedde ait duvar kalıntılarının da bugün bile görülebileceğini, bu kalıntıların Kur'ân'da anlatılanlarla benzeştiğine dikkat çeker.⁵⁹ Özetle belirtilecek olursa son dönem âlimlerin tespitleriyle naslarda sedde dair belirtilen özelliklerin birbirine ters düşmediğini söylemek mümkündür.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/696; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdulkadir Ahmed 'Ata (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd, ts.), 3/552.

⁵⁵ Ebu'l-Âla Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayaî, vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 3/197.

⁵⁶ Bu yerin, "Çin Seddi" oluşu görüşüne dair bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3286; Bu izlenimin yanlış oluşuna dair bk. Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 3/197; Yine buranın Yemen'de bulunan Me'rib Seddi olduğu söylenmiştir. Ancak bu görüşler coğrafi özellikler ve Kur'ân'da anlatılan Zülkarneyn seddi ile ilgili tasvirlerle örtüşmemektedir. Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî, *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'an* (Beyrût: Müessesetü'l-A'la li'l-Matbûa'ât, 1997), 13/377.

⁵⁷ Öztürk, "Zülkarneyn", 44/566-567.

⁵⁸ Ebu'l-Kelâm Âzâd, *Ashâb-ı Kehf: Zülkarneyn* (Lahor: y.y., 1958), 114-118.

⁵⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 3/197-198.

Sonuç

Bu araştırmamızda klasik ve modern dönem tefsir kaynaklarında zikredilen Azerbaycan bölgesine dair olay ve meknların tespiti ve tahlili üzerinde durulmuştur. Öncelikle bir zemin oluşturulması bağlamında söz konusu coğrafyanın İslâm fetihleri öncesi ve sonrası İslâm tarihi ve kültürü bağlamında önemine dair bilgiler ortaya konmuştur.

Tefsir kaynaklarından hareketle söylenecek olursa Kafkasya ve Güney Azerbaycan bölgesine ilişkin bazı hususların ayetlerin yorumuna yansıdağı tespit edilmiştir. Yine kaynaklara göre Kur’n Tarihi bağlamında kırâat farklılıklarının birtakım endişelere mahal vermesinin bu bölgede gerçekleştiği görülmüştür. Nitekim Huzeyfe b. Yemân’ın bu bölgede ayetlerin okunuş farklılıklarına dair tespitleri Mushafların oğaltılmasında önemli bir etken olmuştur.

Kur’ân kıssalarında Kafkasya bölgesine dair zikredilen olay ve yerlerin tefsirlerde tekabül ettikleri hususlar tespit edilip tahlil edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Hızır-Mûsa Kıssası bağlamında klasik tefsir kaynaklarında zikredilen “Mecmau’l-Bahreyn”in, Azerbaycan ve Ermeniyye bölgesinde bulunması uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Nitekim harita olarak bakıldığında buranın Doğu Arabistan’da Bahreyn’den başlayıp Umman’a kadar kısımdaki şehirler bölgesi olması daha olası görülmektedir. Nitekim Müfessir Elmalılı da buranın “Mecmau’l-Bahreyn”in muhtemel olabileceği yer konusunda bu bölgeye işaret etmektedir. Ayrıca bu kıssada Hz. Hızır ve Mûsa’nın yolculuklarında uğradıkları “karye/şehir” tabiriyle zikredilen yerin de kaynaklarından elde edilen bulgular sonucu olarak Kafkasya’da değil de Antakya ve çevresinde olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Kaynaklarda “Ashâbu’r-Res” kavminin nerede yerleşik olduklarına dair elde edilen bilgilere bakıldığında, coğrafî ve tarihî konum olarak halkın yaşadıkları bölgenin Güney Kafkasya Azerbaycan’da olması daha muhtemel veya isabetli görülmektedir. Zira bu bölgeye ilişkin olarak zikredilen yerleşim isimleri günümüzde bölgeye ait bazı isimlerle benzeşmektedir.

Zülkarneyn kıssasına gelince Kur’an’da belirtilen Zülkarneyn’in kuzeye yaptığı 3. sefer hususunda bölgenin bütün olarak düşünüldüğünde, onun yaptığı bu seddin, Azerbaycan’ın

üst tarafındaki Kuzey Kafkas bölgesinde bulunması muhtemel görülmektedir. Bölgedeki coğrafi yapının engebeli arazi oluşu, burada iki dağ arasında doğal görüntüsü olan seddin bulunması ve yine bölgede Türklerin bulunduğu yurda çıkış veren sarp bir geçidin bulunması bu savı biraz daha kuvvetlendirmektedir. Nitekim çağdaş dönem âlimlerden Ebu'l-Kelâm Âzâd'a göre de bu set, Kafkasya'yı iki ana bölgeye ayıran Daryal Geçidi'ndedir. Zira günümüzde Daryal Geçidi'nin Kur'ân'ın bu tasvirlerle uygun olarak kuzeyde Hazar Denizi ile Karadeniz arasında doğal sapa bir yerde oluşu da kaynaklarda belirtilmektedir. Binaenaleyh mezkûr bu alanda yüksek iki dağın arasını ayıran ve derin vadi içinde demirden inşa edilmiş bir set mevcuttur. Yine Kafkasya bölgesini Tiflis'e bağlayan cihette iki dağın birleştiği yerdeki Daryal geçidinin Eski Ermeni kitabelerinde "Koreş Geçidi" olarak addedildiği kaynaklarda zikredilmektedir. Kanaatimize göre de tüm bu tespitler, Zülkarneyn seddinin Kafkasya bölgesinde bulunma ihtimalinin yüksek oluşuna işaret etmektedir. Allahu Alem.

Kaynakça/Reference

- Âlûsî, Şihâbuddîn Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*. 30 Cilt. Beyrût: İhyâu't-Türâsi'l-'Arâbî, ts.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. "İslâm Coğrafyasına Göre Azerbaycan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*. 8/38 (June 2015), 334-339.
- Âzâd, Ebu'l-Kelâm. *Ashâb-ı Kehf: Zülkarneyn*. Lahor: y.y., 1958.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-buldân*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988.
- Beyzâvî, Nâsuruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. İstanbul: Dersaadet, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. 9 Cilt. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Buniyatov, Ziya Musa. "Azerbaycan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/322-324. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dumlu, Ömer-Savaş, Rıza. *Kur'an Atlası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhîd*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. 5 Cilt. thk. Abdulkadir Ahmed 'Ata Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Harman, Ömer Faruk. "Ashâbü'r-Res". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/469. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Beyrût: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhamed Abdulhak b. Gâlib. *el-Muharreru'l-vecîz*. 6 Cilt. thk. Abdusselam Abduşşâfi Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1422/2001.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târîh*. 11 Cilt. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 Cilt. thk. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- Kırca, Celal. "Mecmau'l-Bahreyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/256. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. thk. Ahmed el-Berdunî. Kahire: Dâru Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. 6 Cilt. thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mevdûdî, Ebu'l-Âla. *Tefhimu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî, vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasan. *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. thk. Abdullah Mahmûd Şahate. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Mutallimov, Dadash. "Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarında Düzenlenen Fetih Hareketleri ve Meşhur Komutanları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*. 14/79 (2021), 19-26.
- Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/564-567. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32. Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetu't-telefâsîr*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 4. Basım, 1981.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân*. 10 Cilt. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Sicistâni, Ebû Bekr Abdillâh İbn Ebî Dâvûd. *Kitâbu'l-mesâhif*. thk. Muhibbuddîn Abdussübhân Vâiz. Beyrût: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.
- Tabatabâi, Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-A'la li'l-Matbûa'ât, 1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. thk. Ahmed Muhammed Şakir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. 11 Cilt. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Talu, Mehmet. "Ebû Mihcen es-Sekâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/188. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Togan, Zeki Velidî. "Azerbaycan". *İslam Ansiklopedisi*. 2/91-118. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Turan, Osman. *Selçuklular Döneminde Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.

Yeşilot, Okan. *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

Zebîdî, Ahmed. *Tecrîd-i sarîh*. çev. Kamil Mirasoğlu. 13 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hekâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.